

КУЛЬТУРА-ЦИВІЛІЗАЦІЯ VS ПРИРОДА-НАТУРА В РОМАНІ М. ТУРНЬЄ «П'ЯТНИЦЯ, АБО ТИХООКЕАНСЬКИЙ ЛІМБ»

Творчість Мішеля Турньє належить до яскраво репрезентативних явищ світової літератури другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Він є автором низки романів і новел, в яких органічно поєднуються традиції західноєвропейської просвітницької літератури і новітньої інтелектуальної прози, засоби неоміфологічної образності, структуралістська методологія і прийоми постмодерністського письма, простежуються кардинальні зміни у світосприйнятті людей різних епох. Центральною проблемою дебютного і найбільш відомого роману письменника – «П'ятниця, або Тихоокеанський лімб» (1967) – слушно вважають проблему співвідношення цивілізації і природи, або як її варіант конфлікт культури і натури. Попри те, що цій проблемі дослідники творчості Мішеля Турньє вже приділили багато уваги (див. нижче), низка аспектів зазначеної проблеми в її художньому вимірі залишаються недостатньо висвітленими.

У пропонованій розвідці ставиться мета виявити поперед усього своєрідність художньої специфіки у втіленні контрверзи цивілізації і природи в романі Мішеля Турньє, зокрема з'ясувати засоби розкриття психолого-культурної еволюції Робінзона Крузо, роль наративних прийомів у ствердженні й розвитку основного конфлікту твору, функціональність символізації образів та ліризації тексту.

Окремі аспекти художньої, поперед усього жанрової, своєрідності романів Турньє піднімалися в працях французьких дослідників А. Булум'є [7], М. Маросварі [8], Ф. Мерлье [9], а також у дисертації української дослідниці Людмили Зани [4]. Так, у монографії «Мішель Турньє. Міфологічний роман» її авторка Арлет Булум'є, відзначаючи істотний вплив на письменника антрополого-етнографічної філософії К. Леві-Строса і, зокрема, книжки «Елементарні структури спорідненості», застосовує розроблений цим дослідником принцип бриколажу щодо міфологічної образності в романі [7, 125] й аналізує такі міфообрази твору, як близнюки, людоджер, гермафродит. Як добре відомо, ідеї Леві-Стросса мали значний вплив на новітню літературу, особливо його теорія нового, так званого «універсального» гуманізму, що вимагає виходити не з себе, а ставити світ вище життя, життя вище людини, а повагу до інших істот – вище любові до власної персони. Висновки А. Булум'є про поліфонізм, параболичність, міфологічний вимір часопростору та іменування в першому романі Турньє сформували основу для подальшого дослідження цього твору як роману-міфу.

Значна увага філософській складовій творчості Мішеля Турньє приділяється в монографії російських дослідників Н.А. Асанової і О.С. Смірнова «Філософський роман Мішеля Турньє» [1]. Один із її розділів спеціально присвячений впливові філософських теорій К. Леві-Стросса, Ж.-П. Сартра і Г. Башляра на формування художньої концепції роману «П'ятниця, або Тихоокеанський лімб». Власне аналіз роману автори книжки побудували на його зіставленні з сюжетом «Робінзона Крузо» Д. Дефо. Не маючи жодних сумнівів щодо правомірності і продуктивності такого підходу, все ж уважаємо думку про те, що класичну традицію трансформовано виключно на акцентуванні основної ролі П'ятниці в романі, дещо перебільшеною. Справді, на це вказує і назва твору Турньє, і те, що саме під впливом П'ятниці Робінзон стає «природною» людиною; варто зважити й на те, що цей персонаж з'являється на острові приблизно в середині сюжету і ще до цього у світогляді Робінзона відбувається ціла низка перемін.

Водночас не викликає заперечень висновок авторів про пошуки нового гуманізму і вільної людини як основної ідеї роману Турньє, що спричиняє і творення нового жанру – роману-парафрази, сутність якого полягає у формуванні на базі всім відомого сюжету зовсім нового твору. Такого типу роман представляє собою сучасний різновид філософського твору, що синтезує новітні інтелектуальні ідеї, міфологію і літературу.

Мало не в кожній науковій публікації про роман «П'ятниця, або Тихоокеанський лімб» йдеться про те, що цей твір є спробою «переписати» знаменитий роман Даніеля Дефо «Робінзон Крузо», чи навіть радикально деконструювати класичний текст. Так, відомий представник постструктуралістської філософії Жіль Дельоз, аналізуючи роман, приходять до висновку про дегуманізацію Робінзона, перетворення його на «збоченця», що перебуває на маргінесах людського існування [2].

Маючи на увазі ключове постструктуралістське розуміння деконструкції як викриття чогось прихованого або неусвідомленого автором, вважаємо неточним, недоречним і недоцільним уживання цього поняття щодо роману Мішеля Турньє, адже французький письменник торкається найбільш очевидного, всім відомого змістового наповнення твору англійського кла-

сика, а саме ствердження у ньому не просто пріоритету цивілізації над природою, а безумовного підкорення натури культурою в широкому сенсі обох понять. Безперечно, твір Данієля Дефо для Мішеля Турньє був очевидним прецедентним текстом, і кожен його ідейно-сюжетний поворот переписується в його романі ніби з точністю до навпаки, але якраз трансформовання різних ситуацій життя Робінзона Крузо на безлюдному острові видає модернізацію белетризованої історії XVIII століття сучасним автором, за плечима якого стоїть колосальний досвід людства в аспекті постпросвітницького додання численних ілюзій перебудови людини і людського життя.

Для ілюстрації тих змін, що відбуваються з Робінзоном на острові і перетворення його з «цивілізаційної» людини на людину «природну», часто застосовують аналогію з класичною схемою людського життя філософа Спінози. Так, В. Пестерев говорить, що згідно з «Етикою» Спінози, перед Робінзоном почергово відкриваються три варіанти життєвого шляху: пошук насолоди, що веде до пасивності й деградації; праця і соціальні устремління; чисте — художнє або релігійне — споглядання [6, 116]. Ця схема справді працює, одна лише нею обмежити еволюцію світорозуміння Робінзона, його психолого-культурної еволюції, не можна. Герой Турньє ще до появи на острові П'ятниці переживає чотири етапи змін: спочатку одержимо-бездумна праця на найшвидше звільнення (спроба побудувати судно «Звільнення»), потім здичавіння аж до втрати людської подобі і божевілля, після цього — цивілізування острова і, нарешті, розчарування в раціонально-логічних засобах подолання самотності. З появою П'ятниці починається новий період еволюції Робінзона, який також включає чотири етапи: спроби «окультурити» П'ятницю, вибух порохового складу і початок нового життя, «оприроднення» під впливом ігор арауканця, прибуття «Білого птаха» і прийняття рішення не повертатися до «цивілізаційного» життя. Таким чином, процес «переходу» Робінзона від цивілізації до природи був доволі складним і позначеним цілою низкою перипетій і коловоротних рухів.

Важливу роль у ствердженні й розвитку основного конфлікту твору відіграє наративна структура тексту. Розповідь у романі ведеться головним чином «від автора», точніше гетеродієгетичним наратором в інтрадієгетичній ситуації. Водночас цей тип нарації включає в себе фокалізаційну перспективу Робінзона (а інколи, хоча нечасто, і П'ятниці), коли читач бачить, чує, відчуває все те, що дано органам чуття персонажа. Це посилює достовірність і психологічно наближує читача до зображуваної ситуації. Ще більшої достовірності розповідь набуває в моменти переключення на Щоденник Робінзона. Таких переключень у тексті досить багато (за нашими підрахунками, не менше 30), й у більшості випадків вони виконують у формальному плані функцію подвоювання ситуації, а у змістовому відношенні «прив'язані» саме до конфлікту «цивілізація – природа». І знову ж таки, бачимо тут неоднозначність цієї колізії. Робінзон не тільки не відмовляється від письма як надбання людської культури, а й надає йому статусу захисту духовності: «священний акт письма наполовину вирвав його з художнього стану, в який його закинула доля, і повернув у світ високої духовності...» [10]. Далі герой констатує початок ведення Щоденника як «нову еру», «істинне життя», фактично дублюючи те, про що вже було сказано наратором. Отож за рахунок різних наративних прийомів проблема цивілізації і природи набуває нових змістових вимірів.

Упродовж багатьох років життя на острові ставлення Робінзона до нього (точніше сказати, до неї, оскільки острів стабільно зіставляється і уподібнюється до жінки в різних її іпостасях) багато разів змінюється. При цьому зберігається і постійно поглиблюється тенденція до антропоморфізації оточуючої природи. Це відбувається, зокрема, й у пейзажних описах, які насичуються відповідними епітетами, метафорами, градаційними конструкціями, спричиняючи такі істотні особливості романного стилю, як символізація образів та загалом наскрізна ліризація тексту. Це особливо яскраво засвідчує кульмінаційний момент сюжету стосунків Робінзона зі Сперанцею, коли він відчуває своє повне єднання з нею: «Він як ніколи раніше відчув, що лежить не на острові, а на тілі когось, хто має форму острова. Ще жодного разу він так гостро не відчував цього — навіть коли ходив босоніж прибережним піском, таким м'яким і теплим. Майже відчутна на дотик плотська близькість острова зігрівала, хвилювала його. Ця земля, яка прийняла чоловіка у свої обійми, була оголеною. І тоді Робінзон також оголився. Розкинувши руки, конвульсивно здригаючись, він пристрасно обнімав це величезне кам'яне тіло, яке було обпечене палким сонцем і виділяло пряний аромат у посвіжілому вечірньому повітрі. Зарившись обличчям у траву до самих корінчиків, він вбирав жадібним ротом тепле дихання перегною. І земля відгукнулася на поклик людини, вона дихнула йому в обличчя гострими запахами прілих трав і щойно народжених паростків. О, як тісно і як мудро сплелись на цій примітивній стадії життя і смерть!» [10].

Цікаво, що з цього моменту безпосереднього єднання з природою численні метафори в тексті буквалізуються; відбувається своєрідна деметафоризація образності, коли переносне значення втрачає свою умовність і повертається до свого первісно-конкретного змісту, що є властивістю

міфологічного світосприйняття, в якому відсутнє розрізнення суб'єкта і об'єкта, почуття і думки, конкретного і абстрактного, прямого і переносного.

Вирішальну роль у поверненні Робінзона до природи відіграє П'ятниця. Про це читачеві говорить вже сама назва роману. П'ятниця постає в романі як сама сутність природи, він і своїм світосприйняттям, і своєю поведінкою спростовує всі постулати й настанови Робінзона-раціоналіста й цивілізатора острова. Але відкриття П'ятниці, ідеально пристосованої до життя людини, для Робінзона відбувається далеко не відразу. Ігрове ставлення П'ятниці до будь-якого виду діяльності спочатку здається Робінзону алогічним і руйнівним, і хоча саме так і стається, викликаний необережним і «бездумним» вчинком «дикуна» пороховий вибух не просто зруйнував весь світ Робінзона, а врешті-решт відкрив йому очі на можливості побудови життя на інших, не раціонально-цивілізаційних, а природно-креативних засадах. Після тривалої боротьби за першість, ревності і навіть побиття П'ятниці, Робінзон усвідомлює досконалість П'ятниці, що проявляється в захопленні його діями і зовнішнім виглядом, що максимально резонує з оточуючим його світом. П'ятниця стає для Робінзона братом-близнюком (збувається передбачення капітана Пітера ван Дейсела з Прологу до роману!) і стає «сонцепоклонником». Невипадково роман завершується епізодом, коли Робінзон разом із новим своїм братом Четвергом споглядають схід сонця, що символізує вічну повторюваність і красу буття.

Таким чином, попри те, що рух-повернення до природи, який проходить Робінзон Мішеля Турньє на тлі культурно-цивілізаційного ствердження героя Данієля Дефо, здається однозначним і безастережно позитивним з погляду автора-філософа другої половини ХХ ст., насправді позначений складними, діалектично-суперечливими процесами. Сучасна людина мусить повернутися до природи, але це повернення має бути насажене морально-духовними цінностями.

Список використаних джерел

1. Асанова Н.А., Смирнов А.С. Философский роман Мишеля Турньє / Н.А. Асанова, С. Смирнов. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1997. – 139 с.
2. Делез Ж. Мишель Турньє и мир без другого [Електронний ресурс] / Жиль Делез. – Режим доступу: <http://anthropology.ru/ru/texts/deleuze/tournier.html>
3. Завадская А.И. Архетип солнца в романе М. Турньє «Пятница, или Тихоокеанский лимб» / Анна Иосифовна Завадская // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2014. № 9 (39): в 2-х ч. Ч. I. С. 58-60.
4. Зана Л.Ю. Жанрова специфіка романної прози Мішеля Турньє : дис. ... канд. філол. наук / Людмила Юріївна Зана. – Харків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. – 212 с.
5. Лебединская А. А. Два Робинзона. Проблема интертекстуальности в философско-герменевтическом освещении / А.А. Лебединская // Hermeneutics-In-Russia. 1999. Issue 1. Volume 3. – С. 19-22.
6. Пестерев В.А. Многоуровневость «традиционной» формы в романе Мишеля Турньє «Пятница, или Тихоокеанский лимб» / В.А. Пестерев // Многообразие романых форм в прозе Запада второй половины XX столетия: Учебное пособие. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2005. – С. 110-130.
7. Bouloumie A. Michel Tournier: Le roman mythologique suivi de questions a Michel Tournier. – P. Libr. Corti, 1988. – 278 p.
8. Marosvari M. Le personnage Tournierien en quete de son double / M. Marosvari. // Acta Litteraria Acad. Sci. Hung. XXXII/1-2., 1990. – P. 109-116.
9. Merllie F. Michel Tournier / F. Merllie. – P., Belfond, 1988. – 172 p.
10. Tournier, Michel. Vendredi ou les Limbes du Pacifique [Електронний ресурс] / Michel Tournier. – Режим доступу: <https://www.edenlivres.fr/p/33126>.

Анотація. У статті розглянуто своєрідність художньої специфіки у втіленні опозиції «цивілізація-природа» в романі Мішеля Турньє «П'ятниця, або Тихоокеанський лимб»; з'ясовано засоби розкриття психолого-культурної еволюції Робінзона Крузо, роль наративних прийомів у ствердженні й розвитку основного конфлікту твору, функціональність символізації образів та ліризації тексту.

Ключові слова: цивілізація, природа, наратив, символіка, демеафоризація, Мішель Турньє.

Summary. The article deals with the problem of opposition between Civilization and Nature in the novel "Vendredi ou les Limbes du Pacifique" by Michel Tournier. The author aims to find out the psychological and cultural evolution of Robinson Crusoe, the role of narrative techniques in the assertion of the main conflict of the work, the means of symbolizing and lyrical aspects of the text.

The main idea of the Michel Tournier's novel is a searching of a new humanism and necessity of Other as a prerequisite of human existence. This idea causes a kind of modern philosophical work that synthesizes intelligent ideas, mythology and literature.

Narrative structure of the text plays an important role in strengthening and developing of the main conflict in the novel. The narration in the novel is mainly «from the author» (heterodiegetic narrator in intradiegetic situation). At the same time, this type of narration includes Robinson's focalization (and sometimes, though rarely, and Friday's focalization), when the reader sees, hears, feels all that is given to the character's organs of sense. This increases reliability of the story and psychologically brings the reader to the depicted situation. When narration moves to Robinson's Diary the story became even more reliability.

The idea of the unity of the protagonist and nature causes the dominant stylistic novel, which is a demetaphorization (literalization) of the imagery: figurative meaning loses its conventional sense and returns to original, concrete meaning. This type of imagery is a simulation of mythological worldview features in which there are no distinctions between subject and object, feeling and thought, concrete and abstract, literal and figurative.

Thus, in terms of the author-philosopher of the second half of the twentieth century, moving (returning) to the nature, which Robinson in Michel Tournier's novel carries out on the background of civilizing character of Daniel Defoe, is not strictly unambiguous and unconditionally positive. This movement is actually dialectical process, labeled complex and contradictory features.

Key words: civilization, nature, narrative, symbolism, demetaphorization, Michel Tournier.

Отримано: 21.03.2016 р.

УДК 821.161.2

Максимчук-Макаренко С.О.

ЖІНКИ У ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Творчість Олександра Довженка неможливо уявити без проектування тогочасної дійсності на його літературну й кінематографічну творчість. Відтак цілком природно, що образи деяких його літературних героїнь змальовано з реальних сучасниць. Коментарі з цього приводу зустрічаються у працях Р. Корогодського («Велика цитата, або любовні листи полоненого») [6, 7], М. Куценка («Сповідь про трагічне кохання») [8], С. Тримбача («Довженко без гриму», «Загибель богів») [3; 10].

Прототипами Довженкових героїнь стали, зокрема, Олена Чернова, Юлія Солнцева, Валентина Ткаченко. Були, звичайно, й інші представниці прекрасної статі, які сприяли генеруванню його художньої енергії.

Мета розвідки – дослідити роль, яку відіграли в житті і творчості Олександра Довженка жінки – мати, сестра та деякі інші його сучасниці.

Першою і єдиною жінкою, яку все своє життя любив і малий Сашко, і дорослий Олександр Довженко, була, поза сумнівом, його мати Одарка Єрмолаївна. І в щоденникових записах, і в листах письменник часто й багато говорив про її складну долю. Архаїчний побут, тяжка праця, невимовне горе від втрати дванадцяти дітей, побої чоловіка, постійні наклепи сусідів, відчай – це далеко не всі негаразди, які довелося пережити його матері. Все це на власні очі бачив Довженко у свої дитячі роки. Тому не дивно, що у спогадах і автобіографічних творах майстра образ матері постає в ореолі жінки-мучениці з добрим серцем і чистою душею.

«Щоденник» містить багато записів воєнних років про батьків, яких Довженко вважав померлими від голоду. 1943 року митець знайшов матір у зруйнованому Києві, фізично виснажену, пригнічену через жахливу голодну смерть її чоловіка, який до того ж був перед смертю побитий німцями. Повернувшись разом з матір'ю до Москви, він неодноразово ввечері слухав її оповіді про пережиті події, записував тужливі й сумні пісні, згадував померлих братів і сестер. Довженкова молодша сестра Поліна згадувала, що її брат обожнював маму, припадав до її ніг, цілував руки. Свої листи до неї він завжди закінчував словами: «Мамо, цілую Ваші трудові руки» [1, 238]. Митець все життя пам'ятав мамині сльози і не приховував власні, коли вона померла.

Для Поліни брат завжди і в усьому був взірцем – в умінні поводитися з людьми, наполегливості працювати, писати тощо. Зі щоденникових записів письменника видно, що сестра постійно була з ним, якщо не фізично, то принаймні в думках. Поліна була свідком непростих відносин Довженка зі Сталіним, Хрущовим, Берією, як могла підтримувала брата, безкінечно ним пиша-